

МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ СПИСКІВ ВИБОРЦІВ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем конституційного і виборчого права. Зарубіжний досвід правового регулювання та організаційного забезпечення моделей формування списків виборців свідчить про значну їх різноманітність. Кожна із зазначених моделей має свої позитивні та негативні риси. Вивчення їх убачається вкрай важливим у зв'язку з необхідністю розв'язання низки організаційно-правових проблем здійснення реєстрації виборців в Україні.

Ключові слова: списки виборців, реєстрація виборців, вибори, виборчий процес, виборче право.

Актуальність теми, висвітленої у статті, є безсумнівною, особливо в аспекті здійснюваної конституційної реформи в Україні. Адже зрозуміло, що трансформація існуючої моделі має спиратися на чітку наукову базу, на вітчизняний і зарубіжний досвід конституційного будівництва, а тому потребує вирішення низки фундаментальних проблем виборчого законодавства.

Стан дослідження теми. Питання щодо формування списків виборців є дискусійним, оскільки ця категорія знаходиться в динаміці, а також піддається впливу різних суспільних чинників. Дана робота присвячена аналізу моделі формування списків виборців. На жаль, цій проблемі останнім часом не приділялось достатньої уваги, особливо в аспекті новітніх тенденцій в умовах глобалізації. Ураховуючи високу динаміку процесів конституційного розвитку в Україні, недостатній аналіз означених питань стає перепоною для розв'язання багатьох похідних проблем, обумовлених реаліями сьогодення всієї виборчої системи. Окремі аспекти зазначеного питання були висвітлені у роботах: А. З. Георгіци, О. Т. Волощука, К. О. Закоморної, В. О. Ріяки, І. І. Бодрової, П. М. Любченка, Т. В. Стешенко, В. П. Колісника, В. В. Речицького, Ю. Г. Барабаша, Ю. Н. Тодици, В. Д. Яворського.

Метою публікації є визначення організаційно-правових моделей формування списків виборців та їх особливостей.

Виклад основного матеріалу. Вибори є безпосереднім вираженням влади народу та одночасно механізмом легітимації публічної влади. Ефективність організації і проведення виборів, ступінь довіри до них громадян залежать від якості не лише правової регламентації виборчих процедур, але й їх документального оформлення. У виборчому процесі документообіг виступає однією з обов'язкових умов. Виборчі документи оформлюють різноманітні дії, процедури, рішення на всіх етапах цього процесу. Їм

властива різноплановість, багатofункціональність, полісуб'єктність.

Офіційним юридичним документом, який складається уповноваженими органами з метою забезпечення реалізації громадянами права голосу, є список виборців. Він виступає особливим видом виборчого документа, оскільки визначає коло активних учасників виборчого процесу. Законодавство всіх країн встановлює певне коло вимог щодо складання списків виборців – визначення відповідальних суб'єктів, періодичність складання, реквізити, терміни підготовки, уточнення, подання виборцям для ознайомлення, порядок внесення змін та доповнень. Реєстрація виборців та складання виборчих списків необхідні для того, щоб забезпечити громадянам можливість голосувати, оскільки, за загальним правилом, голосувати можуть лише особи, включені до списку виборців [1, с. 201]. Реєстрація виборців являє собою необхідну умову здійснення виборцем свого права голосу та означає включення особи до списку виборців, на підставі якого він зможе бути допущений до голосування. Як зазначено Р. Дж. Карлсоном, призначення реєстрації виборців – встановити до початку виборів, чи має особа право голосу таким чином, щоб тільки ця людина могла подати виборчий бюлетень [2, с. 1].

Списки виборців визнаються, як правило, обов'язковими виборчими документами. І лише в окремих країнах, наприклад у Сирії, немає списку виборців, достатньо пред'явити посвідчення особи, в якому робиться відмітка, що виборець проголосував. У країнах, де високий рівень неграмотності, списки складаються не скрізь, виборець ставить свій відбиток великого пальця, який потім зафарбовується стійкою до вологи фарбою.

Аналіз виборчого законодавства та практики підготовки і проведення виборів у зарубіжних країнах свідчить про домінування двох моделей формування списків виборців, що визначаються за критерієм

суб'єкта, відповідального за внесення облікових персональних відомостей до реєстраційної бази даних та списків виборців, – особистої та публічної реєстрації. Проте слід відмітити, що аналіз наукової літератури свідчить про неоднакове доктринальне розуміння змісту моделей. Доволі часто як модель добровільної реєстрації виборців визначається модель реєстрації, ініційована виборцями (особиста, заявна), а під обов'язковою розуміють ініційовану державою (публічну) реєстрацію. Тому в першу чергу вважаємо необхідним наголосити на опрацюванні єдиних наукових підходів до класифікації моделей.

При застосуванні моделі особистої реєстрації (Іспанія, Мексика, США) закон не закріплює обов'язку уповноважених державних органів реєструвати всіх виборців. За цією моделлю включення виборця до списку здійснюється за ініціативою виборця. Він сам повинен звернутися з відповідною заявою, якщо бажає бути включеним до списку виборців. При цьому головним завданням уповноважених державних суб'єктів є перевірити відповідність громадянина виборчим цензам, і якщо цей громадянин відповідає всім необхідним вимогам, то зареєструвати його. Така модель існує в США й у більшості країн Північної та Південної Америки [3, с. 300]. Вона, засновуючись на активній і чесній участі громадян у виборчих процесах, практично відсікає перманентно пасивну частину електорату, а отже, суттєво знижує відсоток громадян, які не з'явилися на вибори.

За особистої, ініційованої виборцями, моделі громадяни, які мають право голосу, повинні проявити власну громадсько-політичну активність та надати організаторам електоральних подій свої ідентифікаційні відомості (шляхом особистої явки до виборчих комісій, через надання особистої згоди на використання персональних даних, поданих до інших державних органів, для цілей організації і проведення виборів, за допомогою поштового зв'язку та мережі Інтернет).

За ознакою залежності особистої реєстрації від волі виборців можна виділити три її різновиди: добровільну – реєстрація особи як виборця вважається її правом, а тому здійснюється нею за власною волею; особа, яка має право голосу, може вільно відмовитись від реєстрації, і це не передбачатиме виникнення для неї жодних негативних наслідків; обов'язкову – реєстрація особи як виборця є обов'язком останньої, у випадку невиконання такого обов'язку до порушника можуть бути застосовані заходи юридичної відповідальності; обов'язкову з елементами добровільної – реєстрація особи як виборця вважається обов'язковою для неї лише у визначених вікових

межах, поза якими внесення персональних відомостей до реєстраційної бази даних стає добровільним.

У більшості держав світу реєстрація виборців є добровільною, адже саме вона якнайкраще відповідає загально визнаному принципу вільного виборчого права. Обов'язковий вид реєстрації виборців встановлений у Великобританії, де кожен домовласник зобов'язаний під страхом дуже серйозного штрафу (до 1000 фунтів стерлінгів) надати органам, які ведуть постійний реєстр виборців, відомості про всіх громадян Великобританії, Ірландії та інших країн Європейського Союзу, які проживають у житлі, що є його власністю.

Установити у себе подібну систему реєстрації виборців могла й Україна: перший проект Закону України «Про Державний реєстр виборців» передбачав обов'язок подання кожним громадянином України, який має право голосу, своїх ідентифікаційних даних до органів ведення Реєстру, а також встановлював адміністративну відповідальність за невиконання цього обов'язку. Проте Головне науково-експертне управління Верховної Ради України вказало на антидемократичний та такий, що суперечить Конституції України, характер указаних положень, а тому неприйнятний для запровадження в нашій державі.

Прикладом змішаного виду особистої реєстрації виборців є моделі, які існують у Парагваї, Еквадорі, Бразилії, Перу та ін. Обов'язок зареєструватися у якості виборця у цих країнах встановлений для громадян з 18 років (Бразилія), 21 року (Перу) і до досягнення ними 60 років (Парагвай), 65 років (Еквадор), 70 років (Бразилія, Перу) та корелюється із аналогічним обов'язком голосування (обов'язковим вогумом).

У моделі особистої реєстрації також можна виокремити й різновиди в залежності від строку оновлення персональних даних виборців – постійної та періодичної реєстрації. Постійна реєстрація існує у більшості штатів США – виборці, один раз внесені до списків, залишаються там на все життя й викреслюються зі списків лише у випадках смерті або переїзду в іншу місцевість. За такої моделі виборець, який зареєструвався один раз, більше не повинен з'являтися для реєстрації. виправлення у списках трапляються у разі смерті, зміни прізвища або місця проживання за заявою самих виборців чи їхніх родичів.

Наприклад, в Австралії після того, як у мережу введена (включаючи адресу) інформація про виборця, електронна система автоматично заносить його у відповідний федеральний виборчий округ, округ штату або район на виборах до місцевих органів влади. Якщо виборець змінює місце проживання

всередині країни, він надсилає нову реєстраційну картку, комп'ютерна система також автоматично актуалізує інформацію і сортує її за відповідними виборчими одиницями. Таким чином, у масштабі всієї країни реєстрація ведеться безперервно і списки виборців оновлюються в міру необхідності.

Дещо інша ситуація склалася у Сполучених Штатах Америки. За свідченням Т. Паттерсона, єдиною причиною низьких показників неявки виборців у Сполучених Штатах Америки є їх відсутність у списках виборців. Дж. Картер та Дж. Форд зазначали, що на президентських виборах у Сполучених Штатах більше 28 відсотків виборців не були зареєстровані, а це приблизно 50 мільйонів громадян, у 2006 р. ці показники склали вже 32 відсотки – 65 мільйонів незареєстрованих громадян, які не змогли реалізувати своє виборче право.

У Франції списки виборців зазвичай постійні, але піддаються коригуванню щорічно і/або перед виборами. Так, реєстрація та формування списків виборців є обов'язковою процедурою, хоча виборці, які не були зареєстровані або не зареєструвалися з власної волі, не підлягають заходам державно-владного примусу. Списки виборців – постійні, вони складаються для кожного виборчого бюро, тобто по кожній виборчій дільниці, а також у кожній комуні (у Парижі, Ліоні і Марселі – в кожному окрузі). Списки виборців складаються в кожному виборчому бюро адміністративною комісією, яка включає мера комуни, одного представника від муніципальної ради та одного делегата, призначеного префектом. Ця комісія працює щорічно у період між 1 вересня і 10 січня. В інший період відомості, які містяться в списках виборців, можуть бути змінені лише у випадку смерті виборця або винесенням судового рішення. Перегляд та уточнення списків відбуваються щорічно. Список виборців публікується, і кожному виборцю видається виборча картка, яка пред'являється при голосуванні і проштамповується. У разі виключення виборця зі списку мер зобов'язаний повідомити його про це; таке рішення адміністративної комісії може бути оскаржено до суду малого процесу, який приймає остаточне рішення, на яке, однак, може бути принесена скарга до Касаційного суду. Зброшуровані списки виборців зберігаються в архіві комуни і будь-який виборець може отримувати з цих списків відомості та копії, що має велике значення для контролю можливих зловживань (голосування «мертвих душ» і т. д.). Законом від 10 травня 1969 р. дозволяється молодим людям, які досягли віку активного виборчого права, вимагати в трибуналі інстанції (tribunal d'instance) включення їх у список виборців поза періодом реєстрації [4, с. 436].

За моделі періодичної реєстрації старі списки виборців періодично ліквідуються і складаються нові. Такі періоди оновлення списків можуть дорівнювати 4, 6 рокам, аж до 12 років. Виборець через ці проміжки часу повинен заново реєструватися. Визначення осіб, які зможуть реалізувати своє активне виборче право на виборах, здійснюється кожного разу для виборів, проведення яких було оголошено.

Так, у Канаді список виборців складається перед кожними виборами шляхом обходів офіційною посадовою особою «Від дверей до дверей». У Великобританії складання списків виборців проводиться щорічно і списки закриваються 15 лютого, після чого вони недоторканні; особи, які змінили після закриття списків місце проживання, можуть голосувати лише за місцем свого колишнього проживання.

У цілому ряді країн реєстрація виборців має публічний характер. Будучи за процедурними особливостями ініційованою державою, ця модель передбачає покладення обов'язку збирання персональних відомостей щодо виборців на спеціально уповноважені державні органи та установи. Вона поширена у Німеччині, Швеції, Болгарії, Китаї, Росії, на Кубі та в інших країнах, де ведеться державний облік переміщення населення і в розпорядженні державних органів знаходяться відомості про осіб, які проживають на відповідних територіях. Публічна реєстрація виборців передбачає обов'язок державних органів виявити і внести виборця до відповідних списків, надавши йому організаційно-правову можливість реалізувати своє виборче право. Виборець автоматично включається до списку виборців, не здійснюючи задля цього якихось додаткових дій. Уповноважений державний суб'єкт зобов'язаний розшукати всіх осіб, які мають виборчі права, і включити їх до списків виборців. Наприклад, згідно зі ст. 37 виборчого закону Куби у 15-денний термін після опублікування акта про призначення виборів паспортисти складають побудований за одиницями первинного паспортного контролю список жителів, які мешкають на даній територіальній одиниці та мають право голосу [5, с. 211]. Особам, включеним до списку, видається спеціальна картка виборця (зокрема, з відбитками пальців і фотографією, іноді з урахуванням можливості електронного голосування).

Модель публічної реєстрації, як і попередня, також має два різновиди: моделі постійних і змінюваних списків, які доволі схожі на різновиди моделі особистої реєстрації. За першої у державі створюється постійно оновлювана база даних, що містить інформацію про всіх осіб, які мають активне виборче право. Постійні списки складаються на невизначений час, але періодично переглядаються. Недолік

цієї моделі полягає в тому, що якщо було проведено перереєстрацію, а громадянин з якихось причин не потрапив до списку, то йому доведеться самому подбати, щоб його внесли до списків виборців [6, с. 80].

Модель змінюваних списків вважається найзручнішою для громадян. Суть її полягає у тому, що списки виборців складаються перед кожними виборами. Від виборця не вимагається вчинення будь-яких дій, спрямованих на фіксацію його особистих даних у списку виборців, – цей обов'язок покладається на уповноважених державних посадовців. Така модель застосовується, наприклад, у Швеції, ФРН і в деяких інших країнах. У Швеції список складається щорічно для кожної виборчої дільниці місцевим податковим управлінням (ст. I Закону про вибори) та в установлені законом терміни подається виборцям для ознайомлення [7, с. 248]. Дана модель справедливо вважається найзручнішою моделлю реєстрації. Виборець, включений до списку, може отримати посвідчення на право голосування по деяких видах загальнодержавних виборів, щоб у разі від'їзду проголосувати на іншій виборчій дільниці. Йому може також надаватися і право дострокового голосування (як правило, за один-два тижні до дня виборів) за його постійною виборчою адресою, якщо в місці його тимчасового перебування у день голосування балотуватиметься інший кандидат. Після видачі бюлетеня у спеціальній картці виборця або виборчому посвідченні для участі у виборах проставляється штамп, що виборець уже проголосував.

Безпосереднє складання списків виборців на підставі реєстрації виборців у більшості країн віднесене до компетенції органів місцевого самоврядування. Наприклад, формування списків виборців у Польщі має державний характер і, як правило, здійснюється правлінням гміни. Скарги громадян на відомості списків, що не відповідають дійсності, розглядаються війтами, бургомістрами чи очільниками міст. Крім цього, їх рішення, дії чи бездіяльність можуть бути оскаржені до адміністративного суду. В Ізраїлі списками відає Міністерство внутрішніх справ; у Швеції – податкове управління. У Великобританії списки виборців складають чиновники-реєстратори, в окремих країнах Латинської Америки – спеціально призначені комісії (там, де немає служби цивільного реєстру). Ці списки передаються виборчим органам, які проводять голосування, у більшості країн – дільничним комісіям як виборчим органам базового рівня [8, с. 526].

Списки виборців в Італії складаються в комуні, в якій утворюється виборча комісія, до складу якої входить мер комуни і чотири члени комісії, призначені радою комуни. Кожні півроку ця комісія переглядає списки виборців. У кожному виборчому окру-

зі утворюється центральне виборче бюро із трьох суддів, один з яких є головою. Усі члени призначаються головою апеляційного суду. Цей орган здійснює реєстрацію виборців, підраховує голоси по виборчому округу, а також повідомляє про результати голосування в Національне виборче бюро. Скарги стосовно відомостей, внесених до списків виборців (невключення в список, внесення неправдивих даних), спочатку розглядаються в самій комунальній комісії, а потім у бюро виборчого округу, рішення останнього може бути оскаржене спочатку в апеляційному, а потім у касаційному судах [8, с. 526].

У Великобританії списки виборців складаються кожного року окремо для кожної виборчої дільниці спеціально уповноваженою посадовою особою на підставі відомостей, на підставі даних, наданих домовласниками. Список повинен бути складений до 10 жовтня (у Північній Ірландії – до 10 вересня). У список включаються особи, які постійно проживають на території відповідної дільниці, яким на момент його складання виповнилося 18 років. Голосувати на даній виборчій дільниці можуть тільки особи, яким на момент його формування виповнилося 18 років та які внесені в списки виборців. Актом про народне представництво 1969 р. вперше було передбачено процедуру формування додаткових виборчих списків осіб, яким виповнилося 18 років на день голосування на відповідних виборах. До 29 листопада основні списки виборців виставляються на загальний огляд у публічній бібліотеці або в будь-якому іншому закладі суспільного призначення. Скарги на зміст відомостей, внесених до списків виборців, приймаються до 16 грудня. Рішення посадової особи про виправлення відомостей, внесених до списку, або про відхилення скарги може бути оскаржено в суді графства, а потім в апеляційному суді. З 16 січня списки виборців дійсні для будь-яких виборів, які будуть проводитися протягом наступних 12 місяців [9, с. 448–449].

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що зарубіжний досвід правового регулювання та організаційного забезпечення моделей формування списків виборців свідчить про значну їх різноманітність. Кожна із зазначених моделей має свої позитивні та негативні риси. Вивчення їх вбачається вкрай важливим у зв'язку з необхідністю розв'язання низки організаційно-правових проблем здійснення реєстрації виборців в Україні. Проте воно повинно здійснюватися на основі критичного аналізу та в контексті політико-правових, громадських та інших чинників, що зумовлюють застосування певної моделі в тій чи іншій країні. Це може стати предметом подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М. С. Горшенєва, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 544 с.
2. Carlson R. J. Voter Registration Systems in Canada and Western Europe / R. J. Carlson. – N. Y., 1974. – P. 1.
3. Михалева Н. А. Конституционное право зарубежных стран / Н. А. Михалева. – М., 1998. – С. 300.
4. Прело М. Конституционное право Франции / М. Прело. – М., 1957. – С. 436.
5. Коломієць Ю. М. Державне право зарубіжних країн. Загальна частина : навч. посіб. / Ю. М. Коломієць ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 211 с.
6. Конституции зарубежных государств / сост. В. В. Маклаков. – М., 2000. – С. 80.
7. Волощук О. Т. Конституційне право зарубіжних країн : навч.-метод. комплекс / О. Т. Волощук, А. З. Георгіца ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 248 с.
8. Державне право зарубіжних країн (у схемах) : навч. посіб. / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка [та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – К. : КНТ, 2012. – 526 с.
9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : в 4 т. Т. I–II : Часть общая / под ред. Б. А. Страшун. – М., 1999. – С. 448–449.

REFERENCES

1. *Konstitutsiine pravo zarubizhnykh krain* (Constitutional Law of Foreign Countries), navch. posibnyk, M. S. Horshenova, K. O. Zakomorna, V. O. Riiaka ta in., za zah. red. V. O. Riiaky, 2-e vyd., dopovn. i pererob., K., Yurinkom Inter, 2004, 544 p.
2. Carlson R. J. *Voter Registration Systems in Canada and Western Europe*. – N. Y. 1974, P. 1.
3. Mihaleva N. A. *Konstitutsionnoe pravo zarubezhnyih stran* (Constitutional Law of Foreign Countries), M., 1998, P. 300.
4. Prelo M. *Konstitutsionnoe pravo Frantsii* (Constitutional Law France), M., 1957, P. 436.
5. *Derzhavne pravo zarubizhnykh krain. Zahalna chastyna* (State Law of Foreign Countries. General Part), navch. posib., Yu. M. Kolomiiets, Khark. nats. un-t vnutr. sprav, Kh., 2010, P. 211.
6. *Konstitutsii zarubezhnyih gosudarstv* (Constitution of Foreign Countries), sost. V. V. Maklakov, M., 2000, P. 80.
7. Voloshchuk O. T. *Konstitutsiine pravo zarubizhnykh krain* (Constitutional Law of Foreign Countries), navch.-metod. kompleks, O. T. Voloshchuk, A. Z. Heorhitsa, Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, Chernivtsi, Cherniv. nats. un-t, 2010, P. 248.
8. *Derzhavne pravo zarubizhnykh krain (u skhemakh)* (State Law of Foreign Countries (Schemes)), navch. posib., B. V. Kalynovskyi, O. Ya. Lapka, N. Ya. Lapka, Nats. akad. vnutr. sprav., K., KNT, 2012, P. 526.
9. *Konstitutsionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyih stran* (Constitutional (State Law) of Foreign Countries), V 4 t., Toma I–II, Chast obschaya, pod red. B. A. Strashun, M., 1999, P. 448–449.

М. Г. КОВАЛЕНКО

соискатель кафедры государственного строительства Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ СПИСКОВ ИЗБИРАТЕЛЕЙ

Статья посвящена одной из актуальных проблем конституционного и избирательного права. Зарубежный опыт правового регулирования и организационного обеспечения моделей формирования списков избирателей свидетельствует о значительном их разнообразии. Каждая из указанных моделей имеет свои положительные и отрицательные черты. Изучение их усматривается крайне важным в связи с необходимостью решения ряда организационно-правовых проблем регистрации избирателей в Украине.

Ключевые слова: списки избирателей, регистрация избирателей, выборы, избирательный процесс, избирательное право.

M. G. KOVALENKO

Applicant of State Building Department of Yaroslav Mudryi National Law University

MODELS OF FORMATION OF VOTER LISTS

Problem setting. The election is a direct expression of the power of the people and simultaneously the public authorities legitimizing mechanism. The effectiveness of the election organization and conduct, the degree of citizens' belief to them depend not only on the quality of legal regulation of election procedures, but also of their documentation. The documents circulation is one of the obligatory conditions in the election process. The electoral documents formalize various actions, procedures, decisions at all stages of the process. They are characterized by diversity, versatility, the diversity of subjects.

Target of research is to identify the organizational and legal models of voters' lists formation and their features.

Article's main body. The list of voters is an official legal document, which is made by the competent authorities in order to exercise their right to vote. It is a special type of electoral document so long as defines the range of active participants in the electoral process. In the most countries of the world voter registration is voluntary, because it conforms to the generally accepted principle of free suffrage. The legislation of all countries sets a range of requirements for voters' lists compiling – setting of responsible persons, frequency of compiling, details, dates of preparation, adjustment, submission for voters review, procedure of making changes and additions.

The voters' registration and drawing up the electoral lists are necessary in order to provide citizens the opportunity to vote because, as a general rule, only persons included in the list of voters can. The registration of voters is a necessary condition for the realization of the voter's right and means the inclusion of a person in the voter list, under which he can be admitted to the vote.

Conclusions and prospects for the development. The foreign experience of legal regulation and organizational support of the voter's lists models indicates their great diversity. Each of these models has its positive and negative features. Their detection is considered to be crucial by the need to solve a number of organizational and legal problems of the voters' registration in Ukraine. However, it should be based on critical analysis and in the context of the political and legal, social and other factors that contribute to the use of certain model in a country. This could be the subject of further research.

Key words: voter lists, voter registration, elections, the electoral process, the right to vote.

Коваленко М. Г. Моделі формування списків виборців [Електронний ресурс] / М. Г. Коваленко // Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид. – 2015. – № 1 (4). – Режим доступу: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Kovalenko.pdf>.